

4. Абай. «Екі томдық шығармалар жинағы», 1 том, Алматы, «Ғылым», 1977 жыл, 455 б.

5. Абай. «Екі томдық шығармалар жинағы», 2 том, Алматы, «Ғылым», 1977 жыл, 310 б.

6. «Алдаспан». 15-18 ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясы, Алматы, «Жазушы», 1971 жыл, 278 б.

***

В данной статье анализируется и научно-исследовательскими методами рассматривается истина времени, духовно-творческая связь и взаимодействие между временем и писателем в произведениях известных поэтов страны. Переданные ими в творческой форме – на языке поэзии, описание реалий современности и общества, своеобразность и пути тематического, художественного, идейного, содержательного поиска, достижения и успехи в многолетнем творчестве на основе стихов и поэм.

***

The article elaborates on thematic and creative peculiarities, as well as artistic mastership of a gifted lyric poets. The present study analyses the style and individual hand, the role and place of in Kazakh poets, tools and forms that enriched his poetry, his methods and approaches in exploring themes of truth in modern life, society, and age. The article proves all these theses through investigation of his poems.

ӘОЖ 811.512.122.373.231

Сабыр Ғ.К.
ЕҰУ-нің ізденушісі

НОҒАЙЛЫ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ТІЛІНДЕГІ КІСІ ЕСІМДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ УӘЖДІЛІГІ

Ноғайлы жырларының шығу тарихы Ноғай ордасы тарихымен тығыз байланыста өрбіген. Ноғай Ордасын мекендеген тайпалар қазақ ұлтының қалыптасуына тікелей этникалық ықпал еткені анық. Ноғайлы әдебиеті дегеніміз - қазақ әдебиеті. Алтын Орда мемлекетінің өзі кезінде Ш.Уалиханов көрсеткендей «ноғайлының ауыр жұрты» атанған. Одан бергі дәуірде бүкіл кіші жүз ноғайлы жұрты еді. «Сарайшықтың саздары, қаңқылдайды қаздары, аман-есен жүр ме екен, ноғайлының қыздары», -деп немесе «Торы айғыр тоқпақ жалды тоғайда бар, сұлу қыз көзі қара ноғайда бар, көрінген қыздың бәрі сұлу емес, сұлу қыз, ақша мандай Жылойда бар», -деп айтылатын қара өлеңдер әрісі «қыпшақ» берісі «ноғай», «қазақ» этнонимдерінің қатар айтылғанын көрсетеді. Ал «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Едіге», «Ер Шора», «Орақ-Мамай» сияқты эпостар ноғайлы

заманының мұралары. Профессор Б.Момынова «XV-XVI ғасырларда өмір сүрген Жиренше, Асан, Доспамбет, Қазтуған, Шобандар ноғайлы-қазақ жыраулары болып саналуы тиіс», -дейді [1,138]. Бұл пікірге қосылуға болады. Сонымен қатар осы кезеңдердегі эпостық жырлар тарихи оқиғалар негізінде жырланған. Ноғайлы жырларының гауһары «Қырымның қырық батыры» жырлары. Қазақ халқының жан дүниесі, ішкі әлемі ежелгі дәуірлерден халықпен бірге жасасып, ұлтпен бірге жалғасып келе жатқан эпостық жырлардан анық көрінеді. Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батыры» жыры тілдік, лингвотанымдық тұрғыдан әлі күнге толық зерттелген жоқ. Бірнеше батырлардың ерлік дәстүрін топтастырып, жырлаған көлемді жырдың тілінде, мәтінінде мол тағылым, таным, халықтың дүниетану көзі жатқаны анық. Белгілі ғалым В.М.Жирмунский өз пікірін былай тұжырымдады: «Цивилизация казахско-ногайского эпоса очень свободная: поэмы «Нуреддин», «Муса хан», «Орак и Мамай», «Карасай и Казы», «Тел-Ағыс» имеют каждая свой самостоятельный сюжет, расходятся в целом ряде фактических деталей и связаны только общими рамками генеалогии героев. Однако в недавнее время они были записаны в более тесном объединении и последовательности как часть огромного генеалогического свода, носящего заглавие «Сорок ногайских (или крымских) богатырей», который представляет попытку, по-видимому, позднейшей систематизации и циклизации сюжетов казахского эпоса по принципу родства между знаменитыми богатырями» [2, 393].

Мұрын жыраудан қалған ұлы мұраның тіліндегі кісі аттарының сырына үңілсек, ұлт мәдениетінің көкжиегі, таным-түсінігі айқындала түседі. Осы тұрғыда алсақ, кісі есімдері лексикалық құрамның бір бөлігі ретінде әлем бейнесінің тілдегі таңбалық бейнесі болып табылады. Яғни, антропонимдерді зерттеудің өзектілігі ұлттың жан-дүниесін, мәдениетін танумен үндесіп жатыр. Осы жырлардағы кісі есімдерін уәжділігі туралы да зерделесек игілікті іс болары хақ. Тілімізде қалыптасып, дамыған кез келген атау сөздер сияқты кісіге қойылатын аттардың өзіндік себебі, негізі болады. Сөздердің пайда болу сәтінде уәжделуі қатар жүретін құбылыс. Уәж, уәжділік деп атау сөзбен сөз белгілеп тұрған реальды заттар арасындағы мағыналық байланысты айтамыз. Профессор Б.Қалиев «Затты атау тек оны белгілеу процесі ғана емес, сонымен қатар тану процесі. Адам затты бірінші кезекте

толық танып алып, одан кейін ғана атау береді», - дейді [3, 52]. Яғни шындық өмірде белгілі бір нәрсеге ат қою үнемі жүріп тұратын құбылыс. Жырдағы кісі есімдерінің уәжін (мотивін) анықтау арқылы тілдің даму заңдылықтарын, баю жолдарын байқаймыз. Т.Жанұзақ пен Қ.Рысбергген жалқы есімдердің әлеуметтік өресін зерттеу қажеттігін көрсете келіп, «кісі атының мағынасы сөйлеу тілді, белгілі бір ұжымда, әлеуметтік мәтінде екендігін анық көреміз», - деп тұжырымдады [4, 44]. Сайып келгенде, қазақ ұлтының кісі есімдері ұлттың қалыптасу, өсу тарихынан құнды ақпарат беретін қайнар көз іспетті.

Аталмыш жырларда қазақ халқының көшпенді тұрмыс-тіршілігі, төрт түлік малға негізделген шаруашылығы анық бейнеленген. Осы тұрмыс үрдістері адамдардың есімдерінен де байқалады. Жырлардағы *Жылқыбай*, *Қойқара*, *Құлыншақ* сияқты кісі аттары мал баққан елдің таным-түсінігін бейнелейді. Әр біреуін жеке сараласақ, *Жылқыбай* – жылқысы көп бай болсын деген мағынамен уәждеделген. *Қойқара* - қойдай жуас, қарайып, серік боп жүре берсін деген мәнде уәждеделген сияқты. Ал *Құлыншақ* атауы құлдырандаған кішкентай, кенже бала мәнінде уәждеделіп тұр десек қателеспейтін сияқтымыз. Профессор Қ.Жұбанов «...в этих личных именах мы имеем дело с далеким отзвуками тотемистического мировоззрения», - деп осындай кісі аттарын халықтық дүниетаным тұрғысынан зерделейді.

Жырларда *Тауыпберді*, *Тоқтамыс* сияқты кісі аттары наным-сенімге байланысты қойылған. Бала тұрмаудан зәрезап болған ата-ана әртүрлі ырымдарға сенген. Сондықтан өзім туған жоқпын, тауып алдым немесе құдай тауып берді мәнімен уәждеделген.

Адамзат дүниетанымында айнала қоршаған табиғатты киелі санап, оған табыну, құрбандықтар шалу секілді түрлі дәстүрлердің болғаны тарихтан белгілі. Мұндай жайлар, біріншіден, антропонимдердің жасалуындағы экстропонимистикалық фактор ретінде қаралса, екіншіден, адам таным-түсінігі мен айнала қоршаған ортаға деген көзқарасының кісі аттарымен екі арадағы байланысын көрсетеді. Себебі, көне антропонимдердің біразының мазмұнынан осы ерекшелікті байқаймыз. Киелі деп танылған зат немесе құбылыс атауларының кісі есімінің құрамынан орын алуын, адамзаттың ғалам сырларын тануға деген ұмтылысының қадамы ретінде де қабылдауға болатын секілді. Бұл сол кездегі қоғамда наным-сенім түрінде көрініс тапқан еді. Көшпелі өмір табиғат құбылыстарына тәуелді. Түрлі апаттардан мал-жанын қорғау –

халықтың өмірін сақтаумен бірдей. Мысалға, жырда кездесетін *Көкше, Жанбырышы* есімдері – осының дәлелі. Бұл есімдердің құрамындағы *көк, жанбыр* сөздері уәждік қызмет атқарып тұр.

Профессор Қ.Жұбанов біріккен тұлғалы Кенжеқара есімін синтаксистік құрылымы жағынан талдай келіп мұндағы қара сөзінің мағынасына ерекше назар аударады: « . . . я вижу в данном случае в слове *қара* не значение «черный», а значение «опора», «строннику», встречающееся во фразе «кара жию» (вовлечь стронников своих); «біреудің қарасын көбейту» (увеличить /число/ стронников кого-либо) . . . » [5,156]. Ғалымның көрсетуінше, мұндағы *қара* сөзінің семантикасы номинативтік мағынасынан алшақ жатқандығын көреміз. Қ.Жұбанов келтірген Кенжеқара есімі секілді алғашқы не соңғы сыңары *қара* болып келетін антропонимдер жырда көптеп кездеседі. Мысалы, ер адамдар арасында *Иманқара, Қарабалта, Қарахан, Қарасай, Қарадөң, Қарамен, Қарабайыр, Қойқара*, ал қыздар арасында *Қараулек, Қарабек* есімдері бар. Мұндай кісі аттарында *қара* сөзінің профессор Қ.Жұбанов көрсеткендей «сүйеніш», «жақтас» мағынасымен уәжделуін тек ерлер есімінен көре аламыз. Ал қыздар есіміндегі *қара* сөзінің семантикасы номинативтік мағынасына жақын, бұл жерде *қара* сөзі сұлулық мәнге ие. Ауыз әдебиеті үлгілері тілінде кездесетін қолаң қара шаш, қарақаттай мөлдір көз, т.б. тіркестер құрамында *қара* сөзі тұрақты эпитетке айналған.

«*Ақ*» сөзі көп жағдайда ауыспалы мағынада қолданылады. Оның бұл сыры жай уақытта байқала бермейтін, бірақ тілдің ұзақ тарихында халық мәдениетімен бірге қалыптасып, қолданыс дәстүріне айналған, оның күші мен күдіретін, әсерлігі мен әсемдігін паш ететін қасиет. Жырда «*ақ*» – сөзімен тіркесіп келетін антропонимдер өте көп. *Ақорал, Ақташы, Ахмет, Ақжонас, Ақтөре, Ақшахан, Аққозы, Ақтерме, Ақару, Ақбілек, Ақмоншақ*. Бұл есімдер «пәктік, ақтық, махаббат, қайырымдылық» мәніндегі ақ сөзімен уәжделіп, қалыптасқан. Қазақ халқы ұғымында «*ақ*» - ең қалаулы түс, қасиетті ұғым. Түркі тілдес халықтарға ортақ көне мұралардың көркемдік ерекшеліктерін зерттеуші И.В.Стеблева *ақ* сияқты айқындау Күлтегінге арналған ескерткіш, «Қорқыт ата», «Манас» сияқты мұраларда кездесетінін айта келіп, бұл көне түркілердің наным-сеніміндегі жақсылық нышаны екенін айтады [6,776].

Сүйін, Сүйініш, Жұбаньш антропонимдері ата-ананың сүйеніші болсын, тірек болсын деген мәнмен уәжделіп, тұрақтанған.

Айқасқа, Байқасқа, Пиқасқа, Көкқасқа есімдеріндегі *қасқа* мағынасы *батыр* деген уәжге негізделген. Қалмақтың ханы өз батырларын қасқа деп атаған. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында Құнанбай Абайды Құлыншаққа жібереді. Сонда Абай Құлыншаққа әкесінің сәлемдемесін айтпас бұрын «Құлыншақтың бесқасқасы» деген тіркестің мағынасын сұрайды. Құлыншақ *қасқа* деген *батыр* деген мағынада деп түсіндірген. Төрт ұлы мен

бір немересі ел арасында «Құлыншақтың бесқасқасы» деген атқа ие болған екен.

Қарлығаш есімі болу назар аударуға тұрарлық жәйт. Өйткені, қазақ эпостарында Қарлығаш – Алпамыстың да, Қобыландының да, Орақ батырдың да туған егіз қарындасы болып көрсетіледі. Соған қарағанда «Қарлығаш – егіздің сыңары» деген шежірелік модель – орта ғасырлық эпостық дәстүрдің орнықты архитиптік құрылымы сияқты. Яғни, жаңа эпос жасалғанда, бас кейіпкердің есімі ауыстырылады да, оның қарындасы болған «Қарлығаш» есімі сақталып қала береді [7, 123б].

Гүлдің, көздің, шаштың, сұлудың, бикенің, нұрдың, айдың, күннің, жұлдыздың, т.б. қыз бала есіміне негіз болуының мәнісі халық дүниетанымында әлем бейнесін таңбалауымен байланысты. Өздері таныған сұлулық пен әдеміліктің, жақсылық пен биіктіктің, ұлылық пен кішіліктің метафоралы қолданысы қыз есімін таңбалаған. Мысалы, *Арубибі, Биби, Гүлқашима, Хансұлу, Ханбибі, Шыңбике*.

Ноғайлы жырларындағы кісі атаулары қазақтың ұлттық кісі есімдерінің дамуын зерделеуде бірден-бір қайнар көз бола алады. Кісі есімдерінің уәждеделуі қазақ халқының дүниетанымымен, ғасырлар бойы қоршаған орта, тұрмыс-тіршілікке байланысты қалыптасқан ырымдармен, тыйымдармен, ұлттық ділмен тығыз байланыста өрбіген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Арыс, 2006. -209 б.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Москва, 1974г.
3. Қалиев Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. - Алматы. Мектеп, 1996ж.
4. Жанұзақ Т., Рысбергген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы. Азия, 2004ж.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы. Ғылым, 1999ж.
6. Жампейсова. Ж.Ж. «Ақ» сөзінің мағыналық дамуы // Қаз ҰУ хабаршысы, №60, 77-79б
7. Әлемдік мәдениеттану ой-санасы: Он томдық. Т. 10: Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. Алматы: Жазушы, 2006ж.

***

Данная статья посвящена проблеме исследования мотивации антропонимов в языке эпосов Ногайского периода.

***

Given article is devoted a problem of research of motivation of antroponyms in language of eposes of the Nogaisky period.